

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ

Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը

Հելլենիստական դարաշրջանի սկզբին, մ.թ.ա. III դարում սկսված ուրբանիզացիան, քաղաքաշինությունը (Երվանդաշատ, Երվանդակերտ, Շամուշատ-Սամոկերտ, Արշամաշատ, Եփրատի վրայի Արսամեա, Նյումփայոսի վրայի Արսամեա) Արտաշեսյան հարստության ժամանակ նոր թափով շարունակվեց:

Արտաշես I-ը (մ.թ.ա. 189-160 թթ.), լինելով պետական խոշոր գործիչ, ճիշտ ըմբռնելով ժամանակի պահանջները, իր արտաքին ու ներքին ակտիվ քաղաքականության շնորհիվ կարողացավ վերամիավորել հայկական հողերը, անցկացնել մի շարք վարչատնտեսական և ռազմական կարևոր ռեֆորմներ ու բարեփոխումներ: Արտաշեսն իր և հոր անունով հիմնադրել է ութ քաղաք, այդ թվում՝ Արտաշատ մայրաքաղաքը, որի մասին վկայում են Ստրաբոնը¹, Պլուտարքոսը² և Մովսես Խորենացին³:

Մ.թ.ա. III-II դդ. քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային վերելքը Հայաստանի հզորացման հիմք հանդիսացան: Ուստի պատահական չէ, որ Տիգրան II-ի (մ.թ.ա. 95-55 թթ.) օրոք Հայաստանը դուրս եկավ միջազգային լայն ասպարեզ և մ.թ.ա. I դ. առաջին քառորդին դարձավ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական հզոր ուժերից մեկը: Հայաստանը դարձավ մի մեծ հելլենիստական պետության միջուկը և տիրացավ հսկայական հարստությունների: Տիգրանը հելլենիստական ավանդույթների համաձայն Աղձնիքում կառուցեց նորաստեղծ կայսրության մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, ինչպես նաև Տիգրանակերտ անունով քաղաքներ Արցախում և Ուտիքում, Տիգրանավանը՝ Գողթնում⁴:

Հայաստանի թագավորները, լավ հասկանալով քաղաքների դերը երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում, առևտրի, արհեստագործության ու մշակույթի զարգացման գործում, հետևելով հելլենիստական երկրների օրինակին՝ առևտրական ճանապարհների երկայնքով, մեկը մյուսի հետևից, հիմնադրում էին քաղաքներ, որոնք ստանում էին դինաստիական անուններ:

Օտար և հայկական աղբյուրները քաղաքի կառուցման համար նշում են մի շարք կարևոր գործոններ: Ամենակարևոր խնդիրը քաղաքի տեղի ճիշտ ընտրությունն էր: Տվյալ տարածքը պետք է առևտրական ճանապարհներին մոտ լիներ, ունենար ստրատեգիական հարմար դիրք, որովհետև քաղաքները ոչ միայն թագավորների հենարանն էին, առևտրատնտեսական ու մշակութային կենտրոնները, այլև երկրի

¹ **Страбон**, География в 17 книгах, XI, 14,6 (пер. и комментарии Г. А. Стратановского), Л., 1964.

² **Плутарх**, Лукул. XXXI,5, Сравнительные жизнеописания в трех томах, т. II (пер. С. С. Аверинцева), М., 1963.

³ **Մովսես Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հաբությունյանի, Երևան, 1991, II, 49:

⁴ **С. Т. Еремьян**, Развитие городов и городской жизни в древней Армении. Вестник древней Истории, М., 1953, N 3, с. 14-16; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 574:

պաշտպանության կարևոր օղակներն էին: Պետք է լինեին գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու արգավանդ հողեր: Ընտրված տեղը պետք է նաև ջրատատ լիներ՝ քաղաքի պաշտպանության համար ջրային պատնեշ ստեղծելու, քաղաքը ջրով ապահովելու, կոմունալ տնտեսության և հողերը ոռոգելու համար, ձկնատատ գետեր և այլն:

Տիգրանի կառուցած Տիգրանակերտներից ոչ մեկը առ այսօր տեղորոշված չէ: Մայրաքաղաք Տիգրանակերտի տեղը (հիմնադրվել է մ.թ.ա. 80-ական թվականների վերջերին), գրեթե բոլոր աղբյուրները ցույց են տալիս Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, բայց մի մասը նշում է Տիգրիսից հյուսիս, մյուս մասը՝ հարավ: Թեև ընդունված է Լեհման Հաուպտի⁵ և Վալդեման Բեյքի տեսակետը, որոնք Տիգրանակերտը տեղադրում են Տիգրիսից հյուսիս, ձախակողմյան վտակ Նիկեփորիոնի (Ֆարկին սու) ափին, Նփրկերտ (ներկայիս Ֆարկին հին քաղաքի) տեղում, սակայն մինչև օրս վեճերը շարունակվում են:⁶ Պատճառն այն է, որ վիճահարույց հարցի վերաբերյալ իրենց տեսակետները հայտնող գիտնականները հիմնականում հենվում են աղբյուրների իրար հակասող տեղեկությունների վրա: Մինչդեռ տվյալ հարցի ճիշտ լուծումը Հրանտ Արմենը վերապահում է հնագետի բրիչին⁷: Այսինքն, անհրաժեշտ է, որ հնագետները հավանական վայրերի պեղումների արդյունքները քննարկեն աղբյուրագիտական նյութերի հետ համատեղ:

Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ են հաղորդում հունա-հռոմեական աղբյուրները՝ կապված Լուկուլոսի կողմից Տիգրանակերտի շրջապատման և գրավման հետ: Սակայն, անկախ քաղաքի տեղադրությունից, փորձենք աղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա վերականգնել Տիգրանակերտի ճարտարապետական տեսքը: Պլինիոս Ավագի համաձայն, Տիգրանակերտը կառուցված է եղել բլրի վրա⁸ (հավանաբար միջնաբերդը):

Քաղաքաշինության կարևորագույն օղակներից մեկը պաշտպանական կառույցներն են, որոնք արտահայտում են տվյալ շրջանի ճարտարապետության ռազմարվեստի նվաճումները և պետության տնտեսական ու քաղաքական վիճակը: Հզոր պաշտպանական համակարգեր ունեցող քաղաքները, լավ կազմակերպված զորքի հետ միասին, երկրի անկախության գրավականն էին: Ուստի պաշտպանական համակարգը պետք է համապատասխաներ զարգացող պոլիորկետիկայի (քաղաքներ պաշարելու արվեստի) պահանջներին և մշտապես լիներ պատրաստի վիճակում: Ապպիանոսը⁹ վկայում է, որ Տիգրանակերտն ուներ 50 կանգուն (25-26 մ) բարձրությամբ պարիսպներ (հավանաբար աշտարակները), որոնք այնքան լայն են եղել, որ նրանց մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ և պահեստներ:

⁵ **Բ. Հ. Յարության**, Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղադրության հարցի շուրջ, Հայկագեան հայագիտական հանդես, Պեյրուք, 1994, էջ 11-40; **M. L. Chaumont**, “Tigranocerte: données du problème état des recherches”, Revue des Arménienne 16 (1982), s. 89-110; **M. L. Chaumont**, “Quelques notes, concernant Tigranocerte”, Revue des Arménienne 21 (1988-1989), 233-249; **R. H. Hewsen**, Introduction to Armenian Historical Geography: IV. The Boundaries of Artaxiad Armenia”, Revue des Etudes Arménienne 19(1985), s. 55-84; R. (sir), Syme, “Tigranocerta: A Problem Misconceived”, in: Roman Papers 4 (1988), New York, p. 245-251; **T. Sinclair**, “The Site of Tigranocerta I”. Revue des Etudes Arménienne 25(1994-1995), 183-254.

⁶ **C. F. Lehmann-Haupt**, Armenien einst und jetzt, I, Berlin, 1910, s. 381-425, 501-523.

⁷ **Հրանդ Արմեն**, Մեծն Տիգրան, Կահիրե, 1957, էջ 235-240:

⁸ **Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Մեկունդոս**, Բնական պատմություն, գիրք VI, X, Հայ ժողովորդի պատմության քրեստոմատիա, հ. I, Երևան, 1981, էջ 365 (Այսուհետև ՀԺՊՔ):

⁹ **Ապպիանոս**, XII, 84 (ՀԺՊՔ), էջ 258:

Կոռնելիոս Տակիտոսն¹⁰ ասում է, որ Տիգրանակերտը հզոր պարիսպներ ուներ, որը շրջապատված էր բավականին լայն Նիկեփորիոն գետով, իսկ այնտեղ, որտեղ Նիկեփորիոնը հուսալի պաշտպանություն չէր ապահովում, հսկայական խանդակ էր փորված: Այսինքն, այնպես, ինչպես թերակգու վրա կառուցված Արտաշատ մայրաքաղաքը, որի պարիսպները շուրջանակի պատում էր գետը, բացի պարանոցից, որը Արտաշեսը շրջափակել էր փոսով և պատնեշով¹¹: Տիգրանակերտի պարիսպների վրա եղել են արտելքներ կատարելու դռնակներ¹²: Այսինքն, Տիգրանակերտի ստրատեգիական դիրքը շատ հարմար է եղել, ունեցել է պաշտպանական հզոր համակարգ, ամուր միջնաբերդ, որի շնորհիվ քաղաքը կարողացավ դիմանալ Լուկուլլոսի երկարատև պաշարմանը և միայն հինգ ամիս հետո հույների դավաճանության պատճառով հռոմեացիներին հաջողվեց գրավել այն: Տիգրանակերտը մ.թ. 60-61 թթ. Մեծ Հայքի թագավոր հռոմեական դրածո Տիգրան VI-ի մայրաքաղաքն էր, պարթևները պաշարեցին Տիգրանակերտը, բայց գրավել չկարողացան¹³:

Տիգրանը քաղաքի արվարձանում կառուցել էր պալատ, ընդարձակ զբոսայգիներով, որաստեղերով և լճերով: Մերձակայքում հիմնել էր նաև մի հզոր բերդ¹⁴: Այս վկայությունը թյուրիմացության մեջ է գցել որոշ գիտնականների: Ենթադրվել է, թե Տիգրանակերտը կազմված է եղել բուն քաղաքից և պարսպից դուրս մերձակայքում գտնվող միջնաբերդից (իր պալատական կառույցներով), որն անսովոր երևույթ է համարվել Հայաստանի համար¹⁵: Քանի որ Հայաստանի բոլոր մայրաքաղաքներում միջնաբերդը եղել է քաղաքի մեջ, ուստի տարբեր բացատրություններ են տրվել, թե այդպես է արվել բնական պայմանների, կամ էթնիկական տեսակետից քաղաքը անհուսալի լինելու պատճառով,¹⁶ կամ Տիգրանը վերադարձել է արևելյան ավելի շուտ աքեմենյան հին ավանդներին, և դա համարվել է շեղում հելլենիստական քաղաքաշինության սկզբունքներից¹⁷:

Տիգրանակերտը համեմատվել է Հին ու Նոր Նիսայի հետ, որտեղ բուն քաղաքի կողքին գտնվում էր թագավորական ամրոց Միհրդատակերտը՝ իր պալատներով, այգիներով, ջրավազաններով, սննդամթերքի պահեստներով, թագավորական տնտեսության ղեկավարության շենքով¹⁸: Արշակունիների ամառային նստավայր Էկրատանայի հետ, որից 10 կմ հեռավորության վրա գտնվում էր թագավորական դղյակ Ադրաբանան, որը հրի մատնվեց Տիգրան II-ի կողմից¹⁹, Երվանդաշատի մոտ կառուցված Երվանդակերտի, Ալեքսանդրիայի մոտ կառուցված պալատ-ամրոցի և

¹⁰ Tacit. Annales, XV, 4:

¹¹ Strabo, XI, 14,5:

¹² Tacit. Annales, XV, 4:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ App., Mithr, XII, 84.

¹⁵ Г. А. Ти́раця́н, Города Армении эллинистического времени в свете архелогических исследований, Вестник древней истории (ВДИ), 1979, N 2, с. 172.

¹⁶ В. М. Арутюнян, К вопросу о градостроительной культуре древней Армении, ЗСУՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաւ. գիտ.), 1956, N 10, с. 77.

¹⁷ Г. А. Ти́раця́н, Նշվ. աշխ., էջ 172.

¹⁸ Г. Кошеле́нко, А. Акопян, Градостроительство Армении и градостроительство парфии, Второй международный симпозиум по армянскому искусству, Сб. Докладов, т. I, Ереван, 1978, с. 255.

¹⁹ Է. Լ. Դանիելյան, Բոլոր Քարակաղն «Պարթևական կայանները», էջ 173, 179, ծան. 48:

Անտիոքի ու Դաֆնայի հետ²⁰:

Նախ Տիգրանակերտը Հայաստանի մայրաքաղաքների նման, քաղաքի ներսում, բլրի վրա ունեցել է անառիկ ամրոց, որտեղ 69 թ., երբ Լուկուլլոսը պաշարեց քաղաքը, այնտեղ էին գտնվում կանանոցն ու գանձերը: Հասնելով պաշարված Տիգրանակերտ, Տիգրանի առաջին գործը եղավ այն, որ վեց հազարանոց հայկական հեծելազունը ուղարկեց, որոնք նետաձգությամբ փակեցին հռոմեացիների ճամբարից դուրս գալու ճանապարհը և զիջերով դուրս բերեցին կանանոցը և ամենաթեքավոր իրերը²¹:

Տիգրանակերտի մերձակայքի պալատն իր պարտեզներով, այգիներով, որսատեղերով, լճերով ժամանցի վայր էր և կարող էր համեմատվել միայն Դաֆնայի հետ: Պալատից ոչ հեռու կառուցված ամրոցը ոչ մի կապ չուներ դրա հետ, ուստի միջնաբերդ լինել չէր կարող:

Տիգրանակերտի մերձքաղաքային պալատն, այգիներով ու որսատեղերով, իր նշանակությամբ հիշեցնում է Երվանդի տնկած «Ծննդոց անտառը» և Արտաշատի մոտ Խոսրով Կոտակի հիմնած անտառն ու պալատը, որը մերձքաղաքային ժամանցի վայր էր՝ զբոսանքի և որսի սիրահար թագավորի համար²²:

Հելլենիստական երկրներում նորաստեղծ քաղաքները բնակեցվում էին համաբնակեցման («Մինոյկիսմոսի») միջոցով: Նույնը կատարվել է նաև Հայաստանում, դեռևս Երվանդունիների օրոք: Արտաշատ մայրաքաղաքի կապակցությամբ Մովսես Խորենացին նշում է. «Եւ յարուցանէ ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ»²³: Տիգրանը նույն կերպ է վարվում, բայց ավելի մեծ չափերով: Ապպիանոսը վկայում է, որ հայ ավագանին գույքի բռնագրավման սպառնալիքի տակ տեղափոխվել էր Տիգրանակերտ²⁴: Տիգրանը, զիտակցելով քաղաքային բնակչության կարևորությունը երկրի առաջընթացի համար, նվաճված երկրներից՝ Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից, հելլենիստական 12 քաղաքներից²⁵ շուրջ կես միլիոն մարդ վերաբնակեցրեց Հայաստանի նորակառույց Տիգրանակերտներում, հին քաղաքներում (Արտաշատ, Արմավիր, Երվանդաշատ, Զարիշատ և այլն):

Նորաբնակները, որոնք հելլենիստական մշակույթի կրողներ էին, նպաստեցին Հայաստանում քաղաքային կյանքի զարգացմանն ու աշխուժացմանը, հելլենիստական մշակույթի տարածմանը: Դրա ավանդույթները թափանցեցին սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակույթի բոլոր բնագավառների մեջ, նույնիսկ այնպիսի պահպանողական ոլորտի, ինչպիսին թաղման ծիսակատարությունն է:

Տիգրանակերտը անտիկ աղբյուրներում ներկայացվում է որպես խոշոր, շքեղ կառուցված և հարուստ քաղաք: Պլուտարքոսն ասում է, որ «Տիգրանակերտը լի էր գանձերով և աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով, քանզի մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները, ցանկանալով հաճոյանալ թագավորին՝ միմյանց հետ

²⁰ Գ. Ա. Կարապետյան, Նշվ. աշխ., էջ 172:

²¹ Memn., XVI, LVI; App., Mithr., XII, 85.

²² Ժ. Խաչատրյան, Հելլենիստական քաղաքաշինության որոշ ավանդույթների, Երազմույն վայրի և Դվին քաղաքի հիմնադրման մասին, ԼԳՀ, 1987, N 2, էջ 53-54:

²³ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղեանի և Մ. Յարությանների, Երևան, 1991, II, 49:

²⁴ App., Mithr., 84.

²⁵ Strabo., XI, 14, 15.

մրցում էին քաղաքի շենության ու ընդարձակման համար»²⁶։ Տիգրանն ամեն կողմից մեծ թվով հույն դերասաններ²⁷ էր հավաքել իր հիմնադրած թատրոնի բացման հանդիսավոր արարողության համար։ Այս տեղեկություններից հետևում է, որ Տիգրանակերտը կառուցվել է նախապես մտածված միասնական ընդհանուր հատակագծով, ինչպես Արտաշատ մայրաքաղաքը, Ջարիշատը և այլն։

Հնարավոր է հիպոտետիկ սխեմանով, որը բնորոշ էր հելլենիստական քաղաքներին, քաղաքը կառուցապատվել է պալատական և վարչական շենքերով, ավագանու գեղեցիկ բնակարաններով, տաճարներով, որոնց նվիրաբերվել են թանկարժեք ընծաներ։ Մայրաքաղաքում էին գտնվում, սովորաբար, գլխավոր աստվածների տաճարները, այսինքն, Անահիտին ու նախնիներին և Արեգ-Միհր-Ապոլոնին, ինչպես Արմավիրում, Արտաշատում, Վաղարշապատում։ Տիգրանակերտում եղել է անտիկ թատրոն (ամֆիթատրոն), որը Մեծ Հայքի մյուս քաղաքներում, նույնիսկ Արտաշատ մայրաքաղաքում չի եղել։ Դա այնպիսի կարևոր փաստ է, որը Տիգրանակերտի տեղորոշման հարցում կարող է ծառայել կարևոր կովան։

Այսպիսով, Տիգրանակերտում իրենց արտահայտությունն են գտել հելլենիստական, առաջին հերթին սիրիական քաղաքաշինության լավագույն ավանդները։ Տիգրանակերտը պետք է լիներ ավելի գեղեցիկ ու շքեղ, քան Անտիոքը, քանի որ, ինչպես հելլենիստական քաղաքաշինության գիտակ Վ. Չերիկովերն է ասում, Տիգրանը միանգամից ուզում էր ունենալ այն ամենը, ինչ մյուս քաղաքներում ստեղծվել էր վերջիններիս երկարատև գոյության ընթացքում²⁸։

Տիգրանակերտը IV դարում դեռևս բազմամարդ խոշոր քաղաք²⁹ էր։

²⁶ Plut., Lucul., XXVI.

²⁷ Plut., Lucul., XXIX

²⁸ V. Tscherikover, Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit ("Philologus Supplement band XIX"), Heft I, Leipzig, 1927, s. 199.

²⁹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, IV, 24:

Արցախի Տիգրանակերտը

Արցախի Տիգրանակերտի վերաբերյալ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններն, ի տարբերություն մայրաքաղաք Տիգրանակերտի, ավելի սուղ են ու կցկտուր և պատկանում են ուշ շրջանին: Մինչդեռ Արցախի Տիգրանակերտի ֆենոմենի բացահայտումը խիստ այժմեական է, ոչ միայն քաղաքական տեսակետից, քանի որ այն լավագույն կերպով կարող է վկայել Արցախի էթնո-մշակութային նշանակությունը ողջ Հայաստանի հետ, առնվազն մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջին դարերից մինչև XI-XII դարերը³⁰, այլև գիտական:

Նախ՝ ըստ որոշ հետազոտողների, Արցախի Տիգրանակերտը կարող էր հիմնադրվել Տիգրան Երվանդյանի³¹ կողմից, այսինքն մ.թ.ա. VI-V դարերում:

Երկրորդ, ըստ համընդհանուր ճանաչում ստացած կարծիքի՝ Արցախի Տիգրանակերտը հիմնադրվել է Տիգրան Մեծի կողմից, այսինքն մ.թ.ա. I դարում:

Երրորդ, ըստ վկայությունների, Տիգրանակերտն առնվազն մ.թ. VII դարի գործող բնակավայր էր:

Չորրորդ՝ Տիգրան Մեծի հիմնադրած բոլոր Տիգրանակերտներն էլ մայրաքաղաքներ³² են:

Հայաստանում ուրարտական շրջանում տեղի ունեցած ուրբանիզացիայի պրոցեսի հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհը ծածկվեց քաղաքների լայն ցանցով: Դրանք հանդիսանում էին խոշոր ռազմական ու տնտեսական կենտրոններ, ունեին զարգացած արհեստագործություն, իրենց ջրովի վարելահողերը, վերամշակված երկրագործական ու անասնապահական մթերքները պահելու համար հսկայական մառաններ ու ամբարներ: Ուրարտուի կործանման հետ քաղաքներն ավերվեցին ու անկում ապրեցին: Ուրարտական շրջանի մշակութային ավանդույթները թեև երկար ժամանակ շարունակվեցին Հայաստանում, ուրբանիզացիայի պրոցեսները, սակայն, մ.թ.ա. VI-IV դարերում չշարունակվեցին: Գոյատևեցին պաշտամունքային կենտրոնները, որոնք հիմնականում տեղավորված էին Եփրատի և Արածանիի հովիտներում³³: Գրավոր աղբյուրները VI-IV դդ. քաղաք հիմնադրելու և քաղաքների մասին որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում, այլ նշում են եղած ավանների, գյուղերի, ամրոցների և տաճարական կենտրոնների մասին: Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս սակայն, որ ուրարտական որոշ քաղաքներում կյանքը մասնակիորեն վերականգնվում է (Տուշպա-Վան, Էրեբունի-Երևան, Արգիշտիխինիլի-Արմավիր, Ալթին-Թեփե, Ռուսախինիլի և այլն): Այնպես որ Տիգրան Երվանդյանի կողմից որևէ քաղաք կամ ավան կառուցելու մասին խոսք լինել չի կարող: Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացու վկայությանը, հայտնի է, որ նա Տիգրան Մեծի կատարած շատ գործեր, այդ թվում նաև Արցախի Տիգրանակերտի կառուցումը, վերագրել է մ.թ.ա. VI դ. Տիգրանին:

Մովսես Խորենացին ասում է. Տիգրանը 77777...իր քույր Տիգրանուհուն թագավո-

³⁰ Հ. Պետրոսյան, Ժ. Խաչատրյան, Ա. Փիլիպոսյան, Վ. Մաֆայան, Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները ԾՀայաստանի ազատագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը, Երևան, 2006, էջ 361-365: Հանրահայտ է, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման մեջ կարևոր դերակատարում ունեն և պատմամշակութային բնույթի փաստարկները:

³¹ Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Երևան, 1998, էջ 8-12:

³² Բ. Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը, Երևան, 1994, էջ 15: Մ. Սարգսյան, Խաչենի ամրոցները, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 138:

³³ А. Г. Перихаян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, Москва, 1959, с. 8-9, 79-81, 99-100.

րավայել ու մեծ բազմությամբ ուղարկում է Հայաստան՝ այն ավանը, որը Տիգրանը շինեց իր անունով և այն գավառները հրամայում է նրա ծառայության մեջ դնել: Եվ այդ կողմերի ոստան կոչված ազնվական դաստակերտն, ասում է, սրա սերունդից է առաջացել, իբրև թագավորական սերունդ³⁴: Այս վկայությունը շատ նման է Զարիշատ քաղաքին և բնակիչներին տրված կարգավիճակին³⁵: Այսինքն, ստացվում է, որ Արցախի Տիգրանակերտին նույնպես տրվել է 77777 արքունական քաղաք-ի իրավունք և հատկացվել է քաղաքային տարածք:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը (մ.թ.ա. 334 թ.) շրջադարձային եղավ Արևելքի ժողովուրդների համար: Հունաստանից տարբեր խավերի մեծ հոսք սկսվեց դեպի Արևելք: Ստեղծվեց մի նոր կայսրություն՝ Ադրիատիկ ծովից մինչև Նուբիա: Ալեքսանդր Մակեդոնացու անժամանակ մահից (մ.թ.ա. 323 թ.) հետո, նորաստեղծ կայսրությունը բաժանվեց նրա զորավարների միջև: Շուտով այս տերությունների քայքայման հետևանքով առաջացան մի շարք անկախ նոր պետություններ: Հելլենիստական շրջանում ճանապարհների անվտանգությունը նպաստեց առևտրա-տնտեսական և մշակութային կապերի աշխուժացմանը: Սկսվեց և աննախադեպ չափերի հասավ քաղաքաշինությունը: Հելլենիստական դարաշրջանում ստեղծվեցին հարյուրավոր քաղաքներ³⁶:

Երվանդի կողմից մ.թ.ա. 331 թ. Հայաստանի անկախ պետականության վերականգնումը և հելլենիստական քաղաքակրթության տարածումը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին երկրի հետագա զարգացման համար: Մոցիալ-տնտեսական և մշակութային առաջընթացը նպաստեց ուրբանիզացիային: Նոր քաղաքները հիմնադրվեցին առաջին հերթին Ծովքի և Կոմագենեի տարածքներում: Մեծ Հայքում, Երվանդ Վերջինը, մթ.ա. III դարի չորրորդ քառորդին արքունիքը և կրոնական կենտրոնը Արմավիրից տեղափոխեց նորակառույց Երվանդաշատ մայրաքաղաք: Արտաշես I-ը կառուցեց ութ քաղաք: Այսինքն քաղաքաշինության գործընթացը կրկին սկսվեց հելլենիստական և շարունակվեց ուշ անտիկ շրջանում (I-IV դդ.):

Արցախի Տիգրանակերտի տեղադրության հարցում ճիշտ կոդորոշվելու համար, անհրաժեշտ է ծանոթ լինել հելլենիստական քաղաքաշինության սկզբունքներին:

Տիգրան Մեծի կառուցած չորս Տիգրանակերտներից, Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, Տիգրիսից հյուսիս, ձախակողմյան վտակ Նիկեփորիոնի (Ֆարկին սու) ափին Նփրկերտ հին քաղաքի տեղում կառուցված Տիգրանակերտը նրա մայրաքաղաքն էր: Այն, ըստ հունահռոմեական աղբյուրների, հելլենիստական աշխարհի ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկն էր, իր կանոնավոր, նախապես մշակված հատակագծով, ամֆիթատրոնով, տաճարներով ու պալատական շինություններով:

Հիմնականում, ուշ շրջանի գրավոր աղբյուրների հիման վրա Արցախի Տիգրանակերտի տեղադրությունը որոշելու վերաբերյալ արտահայտված զանազան կարծիքները հաստատելու կամ հերքելու համար, ստեղծվեց տարբեր էպոխաների մասնագետներից բաղկացած մի խումբ, որը ծանոթ էր քաղաքների հիմնադրման վերոհիշյալ պահանջներին, պեղել էր մայրաքաղաքներ Արմավիրը և Արտաշատը և լավատեղյակ էր քաղաքաշինության չափանիշներին:

Արցախի Տիգրանակերտի մասին առկա աղբյուրագիտական քննությունը հիմք էր

³⁴ **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, թարգմ., ներած. և ծանոթ. ակադ. Մտ. Մալխայանցի, Երևան, 1968, I, 30:

³⁵ Նույն տեղում, III, 23; **Ս. Տ. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 33:

³⁶ **V. Tscherikover**, Նշվ. աշխ.:

տալիս հավանական համարել, որ քաղաքի ավերակները պետք է փնտրել Խաչենագետի ներքնահովտում, այնտեղ, ուր Արցախյան լեռնաշղթան շեշտակի անկումներով ձուլվում է հարթավայրերի հետ, և որտեղով հնում հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք ձգվող մոտավոր գծով, իրարից բաժանվում էին Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները: Հենց այս գծի վրա էին, ըստ VII դարի պատմիչ Սեբեոսի³⁷, գտնվում մյուս Տիգրանակերտը, որը պատկանում էր Ուտիքին, և Արցախի Տիգրանակերտը: Հստակորեն տեղայնացնելու համար Արցախի Տիգրանակերտը, հետագոտական խումբը, որպես պայմանական կենտրոն ընդունեց Խաչենագետը հարթավայր դուրս գալու հատվածը, և ուսումնասիրեց այդ տարածքի հուշարձանները: Հետազոտության առաջին փուլը ներառում էր տարածքի ճարտարապետական ու հնագիտական դրսևորումների լուսանկարչական վավերացումը, քարտեզագրումը, վերգետնյա հնագիտական նյութերի հավաքումը, թվագրումը և բնութագրումը:

Երկրորդ փուլը ենթադրում էր ստացված արդյունքների համադրում առկա աղբյուրագիտական-տեղագրական քննության հետ, և այս հիման վրա Տիգրանակերտի տեղադրության հստակեցում:

Տիգրանակերտի տեղադրության համար շատ ավելի կարևոր են մ.թ.ա. VI դ. - մ.թ. VII դ. հուշարձանների և հնագիտական մնացորդների վավերացումը: Այն պատճառով, որ անտիկ դարաշրջանի քաղաքները Հայաստանի Հանրապետության տարածքում և Արևմտյան Հայաստանում, կառուցված են ուրարտական քաղաքների վրա: Ուրարտական քաղաքի տեղում են հիմնադրված Արմավիր և Արտաշատ մայրաքաղաքները, որոնք ուրարտական պաշտպանական համակարգը հաճախ օգտագործել կամ հարմարեցրել են հելլենիստական շրջանի ռազմարվեստի պահանջներին:

Հնարավոր է, որ Արցախի Տիգրանակերտը նույնպես կառուցված լինի ավելի վաղ շրջանի ամրոցի վրա: Հետազոտվող տարածքում ամենաուշագրավն, անշուշտ, երկու մեծ բնակատեղիներն են՝ տեղադրված Խաչենագետի աջ ու ձախ ափերից գրեթե հավասար հեռավորության վրա՝ մեկը Սոֆուլու գյուղի³⁸, իսկ մյուսը՝ Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրների մերձակայքում: Ընդ որում հնագիտական և հայագիտական գրականության մեջ հենց այս երկու տեղերն էին համարվում Տիգրանակերտի հնարավոր տեղադրության վայրեր:

Սոֆուլու գյուղի մոտի ընդարձակ բնակատեղիում (Գյավուրկալայում) ինչպես ժամանակին կատարված պեղումների ընթացքում, այնպես էլ մեր տեղագնության ժամանակ, ավելի վաղ շրջանի, այդ թվում և Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութեր չհայտնաբերվեցին: Ինչպես Գյավուրկալայի ստրատեգիական դիրքը, այնպես էլ վաղ շրջանի նյութերի բացակայությունը բավարար հիմք են հավաստելու, որ Տիգրանակերտը Գյավուրկալայի տեղում տեղադրելը խիստ անհավանական է:

Արշավախումբն, այնուհետև, մանրամասնորեն հետազոտեց Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրների շրջակայքը, որը XIX դ. տեղագիրների մոտ հայտնի է նաև Թնգրնակերտ, Թառնագյուտ անուններով, որը հնչողությամբ շատ մոտ է Մովսես Կադանկատվացու օգտագործած Տկռակերտին³⁹ և ի վերջո Տիգրանակերտին: Այս հետազո-

³⁷ Պատմություն Սեբեոսի, Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 125:

³⁸ **Ս. Գ. Բաթխուդարյան**, Տապանագիր Համամ իշխանի անունով, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1964, N 1, էջ 61, 63, 64; **Հակոբ Միմոնյան, Հովհաննես Սանամյան**, Վանքասարի հուշարձանները, «Հուշարձան», Գ, Երևան, 2005, էջ 165:

³⁹ **Մովսես Կադանկատացի**, Պատմություն Աղուանից Աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 300:

տության արդյունքները կարելի է համարել ուղղակի սենսացիոն, քանի որ հնարավոր դարձավ վավերացնել ընդարձակ մի բնակավայրի պաշտպանական համակարգի հետքերը: Միջնաբերդը, քաղաքային թաղամասը՝ եկեղեցական շինության հաստահեղույս քարուկիր պատերով, ուշ հելլենիստական շրջանի և ուշ անտիկ շրջանի կարասային թաղումներով, և V-VII դդ. քարարկղային թաղումներով դամբարանադաշտերը, և ինչը որ ամենակարևորն է, մ.թ. առաջին դարի խեցեղենի բազմաթիվ նմուշները:

Նախ հետախուզվեց աղբյուրներից դեպի վեր ձգվող լեռան ժայռերիցը: Վավերացվեց, որ այն շուրջ 200 մ երկարությամբ պատված է երկայնաձև ժապավենատեսք լայն շերտերով, աստիճանաձև բարձրացող, հորիզոնական մշակված հարթակներով: Ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք պարսպապատերի ժայռեղեն հիմքերի հետ: Այս ամրապատի երկայնակի ձգվող հիմքերը երկու տեղերում էլ լրացվում են կիսաշրջան փորածո հատվածներով, որոնք էլ վկայում են, որ պարիսպներն ուժեղացված են կիսակլոր աշտարակներով: Ժայռերի նման մշակումը բնորոշ է ուրարտական շինարարական արվեստին, որը շարունակվել է նաև հելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանում: Այդ ձևով են մշակված նաև Արմավիր⁴⁰ մայրաքաղաքի հյուսիսային պարիսպների ժայռերը, Արտաշատ⁴¹ մայրաքաղաքի VI-VIII բլուրների պարիսպների հիմքերը, բնակարանների պատերն ու հատակները, Զարիշատը⁴² և այլն: Կարծում ենք, որ մայրաքաղաք Տիգրանակերտի նման լավ պաշտպանական համակարգ է ունեցել նաև Արցախի Տիգրանակերտը: Մովսես Խորենացին քաղաքների և դրանց կառուցման վերաբերյալ խոսելիս մշտապես շեշտում է տեղանքի ընձեռած հնարավորությունների, պարիսպների կառուցման կամ գոյության, քաղաքի և միջնաբերդի ամրությունների, մուտքերի կազմակերպման, խորամանկորեն կառուցված թակարդների մասին:

Ամրապատի հատվածում մակերեսից հավաքած խեցեղենի մեջ առկա են տարբեր անոթների գունազարդ բեկորներ: Դրանք հարդարված են բաց գույնի, մակերեսին կարմիրով արված ժապավեններով, եռանկյունիներով, ճառագայթաձև և այլ տիպի զարդերով: Բոլորն էլ լավ փայլեցված են: Դրանք բնորոշ են մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսի խեցեղենին և աղերսվում են Հայաստանի հելլենիստական մյուս հնավայրերի խեցեղենի հետ: Քիչ չեն նաև այդ ժամանակին բնորոշ նրբախեցի, լավ մշակված մակերեսով, դուրգի վրա և ձեռքով պատրաստված միագույն անոթների, տարբեր մեծության ու գույների կարասների բեկորները:

Ըստ երևույթի, պարսպապատ մասը կազմել է քաղաքի միջնաբերդը, իսկ ստորոտի հարթ մասը՝ քաղաքային թաղամասերը, որին կից էլ վավերացվել են մ.թ.ա. I – մ.թ. I դարերի կարասային և վաղմիջնադարյան քարարկղային թաղումներով դամբարանադաշտերը: Ինչ վերաբերում է այն կարծիքին, թե Տիգրանակերտի միջնաբերդը Շահբուլաղի աղբյուրներից փոքր ինչ հարավ-արևելք ճանապարհի հարևանությամբ

⁴⁰ Г. А. Тирацян, Древнеармянская культура: Итоги изучения, Культурное наследие Востока, Ленинград, 1985, с. 128.

⁴¹ Ժ. Խաչատրյան, Արտաշատի VII բլրի 1973-1975 թթ. պեղումների արդյունքները, ՀՍՍՀ ԳԱ ԼՀԳ, 1978, N 8, էջ 55-56, նկ. 2:

⁴² C. Nylander, Remarks on the Urartian Akropolis of zernaki-tepe. Orientalia Suecana (1965-1966) Uppsala, T. XIV, XV, 1966, p. 145-148, fig. 3,9; C. Nylander, Jonians in Pasargadae, Uppsala, 1970, N 64; Г. А. Тирацян, Новые археологические материалы послеурартского времени на территории западной Армении (Турции) и их место в истории древнеармянской культуры, Древний Восток, N 2, Ереван, 1976, с. 149-157.

յամբ գտնվող բլրակի վրա սրբատաշ քարերով կառուցված փոքր ամրոցն⁴³ է, անհավանական է: Նախ, երբ այդ ամրոցը կառուցվել է, Տիգրանակերտ քաղաքը կամ հետագայի ավանը գոյություն չի ունեցել: Այնուհետև, քաղաքի միջնաբերդը սովորաբար կառուցվում էր ամենաանմատչելի հատվածներում:

Ի վերջո, տեղի ընտրության հարցում կարևոր գործոն է հանդիսացել նաև աղբյուրների առկայությունը, որոնց շնորհիվ լուծվել է քաղաքի ջրամատակարարման և գյուղատնտեսական տարածքների ոռոգման խնդիրները:

Արցախի Տիգրանակերտը, ըստ գրավոր աղբյուրների, նույնպես պետք է բնակեցված լինի Կիլիկիայի, Կապադովկիայի, Միջագետքի հելլենիստական քաղաքներից գաղթեցված բնակչությամբ:

Քաղաքային թաղամասում վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավերակները, վերգետնյա համաժամանակյա խեցեղենի մնացորդները հաստատում են Սեբեոսի վկայությունը, որ Տիգրանակերտը վաղ միջնադարում շարունակել է իր գոյությունը որպես ավան⁴⁴: Մակար Բարխուդարյանցն ասում է. Տիգրանակերտ ավանը, որ այժմ ավերակ է, ժամանակին եղել է առաջնորդանիստ և գավառական կենտրոն: Տակավին մնում է ընդարձակ եկեղեցու ավերակը, շուկայի, տների, բաղնիքների կիսավեր քարուկիր շինությունները⁴⁵ և այլն:

Այսպիսով, արշավախմբի կողմից վավերացրած հնագիտական տվյալները լիովին բավարար են, որպեսզի, մատենագրական ու տեղագրական տվյալների հաշվառմամբ, Արցախի Տիգրանակերտը տեղորոշվի Շահբուլաղի աղբյուրներից դեպի Վանքասար ձգվող լեռան ներքնամասում և հարավից դրան հարակից հարթավայրում:

Հետազոտության արդյունքները վկայում են նաև, որ Խաչենագետի ներքնահովիտը հանդիսանում է մշակութային և բնական մի յուրօրինակ տարածք, որը ցուցադրում է հայ էթնոմշակութային մշտական ներկայությունը ընդհուպ մինչև XI-XII դարերը: Ուստի, ինչպես Տիգրանակերտի հնագիտական ուսումնասիրությունը, այնպես էլ Խաչենի ողջ ներքնահովիտի (Գյավուրկալա, III-II հազարամյակների կուրգաններ և այլն) համալիր հետազոտությունը հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է:

Քաղաքի պեղումները և հետագա ուսումնասիրությունները հնարավորություն կտան ավելի ճշգրտելու միջնաբերդի և քաղաքի սահմանները, հատակագիծը, ճարտարապետական կերպարը և շատ ուրիշ հարցեր:

⁴³ Հակոբ Միմոնյան, Հովհաննես Մանամյան, Վանքասարի հուշարձանները Ծաղկաբան, Գ, Երևան, 2005, էջ 163:

⁴⁴ Պատմություն Սեբեոսի, էջ 125:

⁴⁵ Մակար Բարխուդարյանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 28: